

להבין דברי חכמים

מבחר דברי מבוא
לאגדה ולמדרש משל
חכמי ימי הביניים

כנס וצירף מבוא והערות
יעקב אלבוים

מוסד ביאליק • ירושלים

Medieval Perspectives on
Aggadah and Midrash

Selected and Compiled with an
Introduction and Notes

by

Jacob Elbaum

מסת"ב 965-342-751-2 ISBN

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשס"א

סודר ונדפס בדפוס 'דף-נוי', ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2000

Printed in Israel

תוכן העניינים

9	פתח דבר
41-13	מבוא: האגדה בדברי חכמי ימי הביניים
42	מקורות
104-45	שער ראשון: הגדרות ראשונות
47	פרק א: מדברי הגאונים
65	פרק ב: ר' יהודה הלוי
75	פרק ג: ר' אברהם אבן עזרא
95	פרק ד: ר' ישעיה בן אליהו מטראני
202-105	שער שני: על גבולות האלגוריסטיקה
107	פרק ה: ר' משה בן מימון
	פרק ו: ר' אברהם בן הרמב"ם —
146	מאמר על אודות דרשות חז"ל
169	פרק ז: ר' הלל מווירונה — תגמולי הנפש
182	פרק ח: ר' שלמה בן אדרת
	פרק ט: ר' ידעיה הפניני בדרשי —
193	איגרת ההתנצלות
221-203	שער שלישי: בעולם הסמלים
205	פרק י: האגדה בדברי מקובלים
251-223	שער רביעי: המשמרים
225	פרק יא: המשמרים

301–253	שער חמישי: המסכמים
	פרק יב: ר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו —
255	כפתור ופרח—וקהלת יעקב
272	פרק יג: ר' דוד דרשן מקרקוב
288	פרק יד: ר' ישעיה הלוי הורויץ
391–303	שער שישי: מחדשים כממשיכים
	פרק טו: ר' עזריה מן האדומים —
305	מאור עינים
	פרק טז: ר' יהודה ליוואי בן בצלאל
352	המהר"ל מפראג
	פרק יז: ר' משה חיים לוצאטו —
379	מאמר על ההגדות
400–393	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים
422–401	מפתחות
401	מפתח מקורות
409	מפתח כללי

פתח דבר

מחקר ספרות האגדה והמדרש התקדם הרבה מראשית העיסוק המדעי של חכמי 'חוכמת ישראל' בספרות הזאת, וגם פותחו גישות חדשות לעיסוק בה. החדש מטיבו שהוא מאפיל על הישן ומעלים את הקודם לו. דרכי ההתבוננות של חכמי ימי הביניים באגדה רחקו מלבם ומעיניהם של רבים, ובמבחר זה קיבלתי עלי להאיר במעט על שהואפל ולהזכיר מקצת ממה שנתעלם.

ניסיתי להכיר לקורא את הדרכים שבהן נתפסו האגדה והמדרש בדברי חכמי ימי הביניים. אין ספק שעיוניהם בסוגיה זו הם כלי חשוב להבנת עולמם, שהרי דרכי התייחסותם אל האגדה והמדרש הושפעו מתפיסותיהם הרוחניות, שלא לומר נגזרו מהן. אבל לדעתי יש בדבריהם גם כדי להאיר את טיבם של דברי חז"ל עצמם. נראה לי שהמעייין ימצא, שיש בדברי חכמי ימי הביניים כללים ופרטים, שלאחר שנפשיט מהם את דרכי ההבעה בנות זמנם ו'נתרגמם', שוב לא ייראו לעינינו כ'פרוזדיגמא ישנה', שהיתה לה משמעות רק לשעתה. אני סבור שדברים רבים על הפואטיקה של אגדת חז"ל שכתבו חכמי ימי הביניים, לא אבד עליהם כלח. בין כך ובין כך אני מקווה שפרק עלום למדי בספרות ישראל בימי הביניים יתגלה שוב לפני הקורא בן זמננו, ושבאמצעותו יזרק עוד אור גם על פרק קודם לו, רצה לומר על ספרות חז"ל.

עובדה היא שכדי ללמוד חטיבות גדולות בספרות ישראל אנו צריכים היום למעשה של תיווך, וכך בדידן: לשונם של חכמי ימי הביניים קשה לקורא המצוי, מונחיהם אינם שגורים על לשוננו, ואוצר מושגיהם בכללו רחוק הימנו. ניסיתי לשמש

להם מתווך נאמן, ואני מקווה שסייעתי בידי מי שיקרא חיבור זה לעמוד על פשר דבריהם, המכוונים להבנת רובד רחוק יותר וקשה לא פחות של ספרותנו, שהם באו להסבירו בדרכם, ויש בדבריהם הרבה כדי להאירו.

בפרקי החיבור הובאו דברים קצרים וארוכים משל מחברים רבים. הדברים הארוכים מציגים לפעמים דיונים קצרים, והקצרים לעתים הם לקט מתוך דברים ארוכים, שמפאת אורכם כפו קיצור. אף-על-פי-כן אני מקווה שאמת המידה שנקטתי אותה ראויה לטיבו של החומר ולטיב העניין, ושהיא תואמת את מה שאוזן בן דורנו יכולה לשמוע.

במבואות ובדברי הפירוש המלווים את הטקסטים נזקקתי לדברי רבים. נשענתי על מה שלמדתי 'מפי ספרים ומפי סופרים', כמליצה החביבה על המחברים בני אותם זמנים. נגעתי בדרך הילוכי בכמה סוגיות, שכדי לומר בהם דבר חתוך ומבוסס נדרשת חדירה לתחומי מחקר רבים, שכוחו של יחיד (מכל-מקום כוחי שלי) אינו די להקיפם, ומצאתי סעד לי בדברי אחרים. למה שלמדתי 'מפי ספרים' רמזתי בהערותי. מה שלמדתי 'מפי סופרים' — ממוֹרֵי, מחבְרֵי, ולא פחות מכן מתלמידי — עתים נבלע בדברי, עד שנשמע כאילו כולו שלי. חזקה על כל אלו, שבמקום שיצא דבר מתוקן היונק ממה שהוא שלהם, הם שמחים בו גם אם לא נקרא שם עלינו. מכל מקום ברי שמה שאינו ראוי, יש לראותו כשגגה שיצאה מעמי בלבד.

בהעתקת הטקסטים בחרתי בדרך ביניים. ניסיתי שלא לטשטש את המיוחד בדרך שבה ניסחו המחברים את דבריהם, אבל לא הקפדתי על מסירת הדברים ככתבתם וכדהפסתם. השלמתי ראשי תיבות וקיצורים והחזרתי פסוקים (ולעתים גם מאמרים מדברי חז"ל) אל צורתם המקורית, ובעיקר במקרים שנמצאו בהם שיבושים נגלים. במקום שנקטו מחברים את שיטת הכתיב החסר או במקום שבו מילאו את הכתיב מעבר לנהוג כיום בחרתי לסטות מדרכם אל הדרך המקובלת לעת

הזאת, כשיטה הנהוגה בהוצאה. מטרתי היתה להקל על הקורא כמידת האפשר, ואת מימוש החפץ להוצאתם של כמה וכמה מן הטקסטים שהובאו בספר במהדורה מדעית דחיתי לשעה אחרת.

כתב היד הוגש להוצאה בראשית שנת תשנ"ח, ורק פה ושם עלה בידי לעדכן את דברי על פי מה שהתחדש במחקר בעניינים הנוגעים בנושאים המרובים שעלו בפרקי הספר. אם השלמת דברי תהיה עילה לדון בכללים ובפרטים העולים בדברי יהיה שכרי כפול ומכופל, תתברר הסוגיה ואשכיל ממלמדי.

אין בידי להזכיר שם כל מי שאני חב לו. ברם ראוי שאציין כמה שללא סיועם לא היתה מלאכתי באה לידי גמר. בראשונה מו"ר המנוח פרופ' י' תשבי, שהיה הראשון שהכניסני לתוך עולם יצירתם ומחשבתם של חכמי ימי הביניים, ואף העמיד כמה וכמה חיבורים שבהם ימצא קורא בקי את המודל לספרי זה. שני לו ידידי המנוח פרופ' י' טברסקי זצ"ל, שעמו למדתי בצוותא כמה וכמה סוגיות בפרשנות האגדה הימי-ביניימית, והוא אף טרח ועיין בסעיפים שונים של הספר והטיבם. עוד סייעו בידי בדרכים שונות פרופ' פ' אלכסנדר, ששימש כנשיא ה־Center for Hebrew and Jewish Studies ב־Yarnton אוקספורד, שם התארחתי בשנת תשנ"ג, ואשר בישיבתי שם נכתבו כמה מפרקי עבודה זו. חוב של ממש אני חב לספרן ספריית הבודליאנה באוקספורד, ד"ר ריצ'רד ג'אד, שהמציא לידי ספרים וכתבי יד שנוקקתי להם במהלך עבודתי. פרופ' ש' ורסס יו"ר ועדת ספריית דורות שליד הוצאת מוסד ביאליק עודדני והמריצני להביא ספר זה לידי גמר וגם הוא יעמוד על הברכה. ותודתי אמורה גם לעורכי ההוצאה הגב' אורית ורטהיים, הגב' אילנה טוקטלי, הגב' שלומית סבן והגב' שולמית אייזנשטדט על עזרתם בשלבים השונים של הכנת הספר לדפוס. בהתקנת המפתחות סייעה אתי בתי, נורית ולק, חן חן וברכות אב לה.

ירושלים, האוניברסיטה העברית, סיון תשנ"ט